

«Мәдени мұра»

Мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары
Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті
Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасы бойынша
шығарылып отыр

**“Мәдени мұра”
Мемлекеттік бағдарламасын
іске асыру жөніндегі
қоғамдық кеңестің құрамы**

Әшімбаев М.С., *кеңес төрағасы*
Асқаров Ә.А., *жауапты хатшы*
Абдрахманов С.
Аяған Б.Ғ.
Әбусейітова М.Қ.
Әжіғали С.Е.
Әлімбаев Н.
Әуезов М.М.
Байпақов К.М.
Биекенов К.Ү.
Бұрханов К.Н.
Досжан А.Д.
Ертісбаев Е.Қ.
Есім Ғ.
Қасқабасов С.А.
Қошанов А.
Нысанбаев Ә.Н.
Салғара Қ.
Самашев З.
Сариева Р.Х.
Сейдімбек А.С.
Сұлтанов Қ.С.
Тұяқбаев Қ.Қ.
Түймебаев Ж.Қ.
Хұсайынов К.Ш.
Шаймерденов Е.

ӘДӘЛЕТ

ЖАЛПАҚТЫҚ

20 томдық

РЕДАКЦИЯЛЫҚ БАС АЛҚА:

Қасқабасов С., *төрага*
Қорабай С., *төраганың орынбасары*
Егеубаева С.
Жолдасбеков М.
Жүсіпов Қ.
Келімбетов Н.
Қирабаев С.
Мағауин М.
Мұқанов М.

ТОМНЫҢ РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Әлібекұлы А.
Егеубаева С.
Жармұхамедұлы М.
Қорабай С., *жауапты редактор*

Томды баспаға дайындаған: Егеубаева С.

Сарапшы: Әбдіғазизұлы Б., *филология ғылымдарының докторы*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

ӘДЕБИ ЖАДІСТЕР

2 - том

Махмұт Қашқари

ПҮРІК СӨЗДІТІ

Паймас
БаспаҮні

Алматы 2007

*Қазақстан Республикасы
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті*

017 “Әлеуметтік маңызды әдебиет түрлерін шығару” бағдарламасы

Томды басуға М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

Ө22 **Әдеби жәдігерлер.** Жиырма томдық.

2-т.: Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі /Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубай. — Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. — 592 бет.

ISBN 9965–806–55–1

«Түрік тілдерінің жинағы (Түрік сөздігі)» — түрік дүниесінің әлемдік ғылым қазынасына қосқан ұлы мұрасы. Үш томдық бұл зерттеу еңбегі күллі түрік тілдерінің тұңғыш әрі аса терең мағыналы ғылыми сипаттамасы. Сахараның ұлы ғалымы, біртуар ойшылы, тіл зергері Махмұт Қашқари «Түрік тілдерінің жинағын» барлық түрік текті ұлыс, тайпаларды аралап жинап, зерттеп, талдап барып жазған. Күллі түрік елдерінің әдебиеті мен тілін салыстырмалы түрде зерделеп түзіп шыққан алғашқы энциклопедиялық кітап. Түрік тілінің тұңғыш та, әсте қайталанбайтын бірегей оқулығы.

XI ғасырдың бұл энциклопедиялық терең мазмұнды зерттеуі қазіргі түрік тектес ұлттардың ежелгі мәдениетінде қайта жаңғыру үрдісі жаңа бағыт алған тұста аса қажетті де пайдалы еңбек. Ана тіліміздің, туған әдебиетіміз бен мәдениетіміздің түп негіздері, төл заңдылықтары осы білікті зерттеу беттерінде жан-жақты көрініс тапқан.

Қазақ ұлысының жаңа ғылымы да, таным дүниесі де, елдік қағидалары да осындай аталы дәстүрімізден қуат алып, нәр жинауы тиіс.

Ә $\frac{4603020000-16}{00(05)-07}$ 07

ББК 83. 3Қаз

© Егеубаев А.Қ., 2007
© Әдебиет және өнер институты, 2007
© «Таймас» ЖШС, көркемдеу, 2007

ISBN 9965–806–55–1 (2-т.)
ISBN 9965–806–41–1

Барлық құқықтары қорғалған
Басылымның мүлкілік құқықтары
«Таймас» баспа үйіне тиесілі

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Мемлекеттік «Мәдени мұра» шеңберінде жарық көретін «Әдеби жәдігерлер» атты жиырма томдық басылымды дайындап, жариялау жұмысын жалғастыруда.

Аталған басылымның басты мақсаты – халықтың ежелгі заманнан бергі жазба мұралары мен әдеби жәдігерлерін сол күйінде өзіне қайтару, түркі халықтарына ортақ ежелгі және орта ғасыр әдеби ескерткіштері мен ХУ–ХІХ ғасырлардағы ақындар шығармаларын неғұрлым толық жариялау.

Оқырманға ұсынылып отырған «Әдеби жәдігерлер» сериясының екінші, үшінші және төртінші томдарын орта ғасырда өмір сүрген аса көрнекті түркі ғалымы Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігі» («Диуани лұғат-ит-түрк») еңбегі құрайды.

XI ғасырда өмір сүрген Махмұт Қашқари (1029-1101) – аса көрнекті түркі ақыны, ойшылы Жүсіп Баласағұнның тұстасы, замандасы. Ол Талас – Шу алқабындағы Барысхан қаласында Қарахан әулетінде туған. Қашқарда білім алып, Бұхара мен Бағдатта оқуын жалғастырған. Түркі халықтары мекен еткен жерлерді түгел дерлік аралап, өзінің басты еңбегі «Диуани лұғат-ит-түрк» атты түркі тілдерінің жинағын жазып шығады.

М.Қашқаридің «Түрік сөздігі» - орта ғасырлардағы түркі халықтарының энциклопедиясы, 3 томнан, 8 кітаптан тұратын құнды еңбекте 6800 түркі сөзі ғылыми жүйеге түсірілген. Түркі халықтарын аралап материал жинау барысында ғалым түркі тілдес түрлі тайпалардың ерекшеліктеріне мән бере отырып, түркі тілінің айтылу, жазылу заңдылықтарын, қолдану аясына қатысты айырым белгілерін зерттеді, әлемдік түркітану тарихында алғаш рет тарихи-салыстырмалы зерттеу әдісін қолданып, диалектология ғылымының негізін салды.

«Түрік сөздігінде» түркі халықтарының ауыз әдебиеті үлгілері де кеңінен қамтылған, сөздерге түсінік беруде 242 бәйіт пен 262 мақал-мәтел пайдаланылған. Еңбекте 29 түрлі түркі тайпасының этноним, топонимдері, туыстық атаулары мен этнографиялық ерекшеліктері кеңінен сипатталған.

Ғалым осы атакты еңбегін дайындауға бірнеше жыл өмірін арнап, 1072-1078 жылдары Бағдат қаласында жазып бітірген. Түрік ғалымы Басым Аталай «Диуани лұғат-ит-түрк» кітабын алғаш рет қазіргі түрік тіліне аударып, бұл еңбек 1939-1941 жылдары Түркияда 3 том болып басылып шықты, одан кейін 1960 жылдары Ташкентте «Түрік сөздігінің» үш томдығы өзбек тілінде араб және кириллица әліпбиімен жарық көрді (Өзбек тіліне аударып, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған ғалым Салық Муталлибов). Ұйғыр тіліндегі аудармасы 1981 жылы Қытайда үш том болып жарық көрді. Орыс тіліндегі аудармалары үзінді күйінде жарияланып келді. 2005 жылы қазақстандық шығыстанушы Зифа Мұратқызы Әуезованың аударуымен “Диуани лұғат-ит-түрк” еңбегінің орыс тіліндегі нұсқасы жеке кітап болып шықты. Ал қазақ тілінде алғаш рет 1997-1998 жылдары белгілі ақын, әдебиеттанушы-ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Асқар Құрмашұлы Егеубаевтың (1950-2006) аударуымен үш том болып жарық көрді.

«Әдеби жәдігерлер» сериясының 2-4 томдарын құрап отырған М.Қашқаридің «Түрік сөздігі» А.Қ.Егеубаев аударған басылым (Алматы,

Хант, 1997-1998,1-3 томдар) бойынша дайындалды. Жаңа басылым А.Қ.Егеубаевтың “М.Қашқари. “Диуани лұғат-ит-түрк” (XI ғ.)” атты көлемді кіріспе мақаласымен ашылып отыр.

А.Қ.Егеубаев осы еңбекті аудару барысында «Диуани-лұғат-ит-түрктің» қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген әліпби бойынша тұңғыш рет транскрипциялық мәтінін жасады. Қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктері ескеріліп, транскрипциялау кезіндегі әр тілдің өзгешеліктері, талдау және таңдау тәртібі салыстырмалы түрде сарапталды, орта ғасырлық түркі тілі мен қазіргі қазақ тілінің қағидаларына сәйкес түзілді. Әр сөзді аударғанда, соған берілген мысалдарды тәржімалағанда бастапқы үлгі сақталды: әуелі араб әліпбиіндегі нұсқасы, латын әліпбиіндегі әрі кирилл әліпбиіндегі транскрипциясы, содан кейін аудармасы рет-ретімен берілді. Қазіргі қазақ тілінде кездесетін, бірақ мағынасы өзгешелеу сөздер, бірнеше мағыналы сөздер ретіне қарай қатар жазып көрсетілді, аударылуға тиісті сөздердің қазақша аударма баламалары алынды. Тіл біліміне қатысты кейбір терминдерге, атауларға түсіндірме жасалды.

Осылайша А.Қ.Егеубаев аударып, дайындаған басылым еш өзгеріссіз, оның өзі ұсынған ғылыми принциптері негізінде беріліп отыр.

Томның көлемі — 36 б.т.

МАХМҰТ ҚАШҚАРИ

«ДИУАНИ ЛҰҒАТ-ИТ-ТҮРК» (XI ғ.)

Махмұт Қашқари түрік жұрты, түрік ұлысы жөнінде былай деп сөз қалдырыпты:

«Мен тәңірінің дәулет ұясын түріктер жұлдызына жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырып қойғанын көрдім. Тәңірі оларды «түрік» деп атады. Әрі оларды мемлекетке еге қылды. Заманымыздың хақандарын түріктерден шығарып, дәуір, халықтың ақыл-ерік тізгінін солардың қолына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; хақ істерде соларды қолдады; олармен бірге күрескендерді әзіз қылды әрі түріктер ішінен соларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады.

Шайх Әбубәкірдің ақырзаман турасында жазған бір кітабында ұлы пайғамбарымыздан нақыл келтіріп, мынадай хадисті баян етеді: «Ұлы тәңірі: Менің бір тайпа қосыным бар, оларды «түрік» деп атадым, оларды күншығысқа орналастырдым. Бір ұлысқа ашуланып, назалансам түріктерді соларға қарсы саламын» депті.

Сондықтан да Тәңірдің өзі оларға ат берген, жер жүзінің ең биік, ыңғайлы, ең әуесі таза шұрайлы өлкелеріне орналастырған да, оларды «Өз қосыным» деп санаған. Оның үстіне түріктер көркемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, үлкендерді, қарияларды құрметтеу, сөзінде тұру, мәрттік, кішіктік, тағы сондай сансыз көп мақтаулы қасиеттерге ие».

Өз заманында айтылған сөздердегі ғалымның еліне деген ерекше ықыласы көрініп тұр. Екінші жағынан қазірде қырықтан астам ұлыс-ұлттардың тегін білдеретін «түрік елі», «түрік жері» ұғымының дүние тарихында өзіндік орны бар екендігі күмәнсіз әрі айдан анық тарихи ақиқат.

Тағы да сол түрік жұртының тілі жөнінде ғұлама тілші ғалым Махмұт Қашқари былай деп білдіріпті:

«Түріктердің оқтарынан сақтану үшін, олардың жолын берік тұту әрбір ақыл иесіне лайықты да парызды іске айналды. Өз дертін айту уа түріктерге жақын болу үшін оларға түрік тілінде сөйлесуден пайдалы жол қалмады. Кім өз дұшпандарынан безіп, түріктерге мұңайып келсе, түріктер оларды қанатының астына алып, қауіптен құтқарады; олармен бірге басқалар да қамқорлық, пана табады.

...Пайғамбарымыз қиянат белгілері, ақырзаман бітінелері мен оғыз түріктерінің жорыққа шыққандығы туралы айтқанда «Түрік тілін үйреніңіздер, сонда олардың егелігі ұзақ, ғұмырлы болмақ!»— деген екен.

Бұл хадистің дұрыс-бұрыстығына сол айтушы кісілердің өздері жауапкер. Бұл шын болса, түрік тілін үйренген абзал, білген жөн, шын болмаған жағдайда, түрік тілін үйренудің зияндылығын ақыл парықтар.

...Ең ашық-айқын әрі тура да тұзу тіл — тек сол бір ғана тілді біліп, парсылармен араласпайтын және шет өлкелермен барыс-келіс жасамайтын кісілердің тілдері».

Түрік елі мен түрік тілі туралы осындай ой айтқан Махмұт Қашқари өзі жайында:

«Сонымен, мен сол түріктердің қызыл тілге ең шешендерінен, ең әдемі әңгімешілерінен, ең бір зеректерінен, ең білгірлерінен, ежелгі асыл тайпаларынан уа соғыс ісінде мықты найзагерлерінен болғандығымнан, олардың шаһарлары мен сахарасын бастан-аяқ аралап шықтым. Түрік, түркмен, оғыз, шығыл, йағма, қырғыздардың сөздерін және (сөздерінің) қасиет, құпияларын анықтап шықтым, оларды пайдаландым. Мен бұл істерді осы тілдердегі әрбір кішігірім айырмашылықтарды парықтап білу үшін істедім. Сонымен олардың әрқайсысының тілі менің көңілімде ұялап, берік сақталып қалды. Мен оларды мұқият реттеп, әбден тәртіпке келтіріп, жүйелеп шықтым.

Бұл бір мәңгілік жәдігерлік уа таусылмас-түгесілмес, азып-тозбас бір байлық болсын деп, бір Тәңірге сыйынып, осы кітапты түзіп шықтым да, оған «Диуани лұғат-ит-түрк — Түрік тілдерінің диуаны» деген ат бердім,» — деп баян етеді...

Жалпы, түрік жұртының бір тарихи кезеңін Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштері жеткізсе, сол ескерткіштерге қашалған сөздердегі «Түрік» ұғымы атаулыға кастерлей қарау дәстүрі, байқап отырсыздар, осы еңбекте де айқын. Ал Өнгін ескерткіштеріндегі «(3) Бағыр ерлерін балбал етіп қойды. Түрік халқы аты жоғала бастаған еді. «Түрік халқы құрымасын, құрбан болмасын!» — деп үстіндегі Тәңірі айтқан еді,» — дегендегі Тәңірдің аузынан айтылған сөздің рухы да Махмұт Қашқари ниетіне өте-мөте жақын.

Тәңірдің сөзін ортаға ала сөйлеу...

XI ғасыр табалдырығында тұрып зерттеуші тілші түрік тілі мен елі туралы хәм өзі туралы осындай тұжырымдар айтқан.

Айқын, нақты, түйінді ой. «Түрік сөздігінің» мақсаты мен маңызын осы сөздердің өзі-ақ жақсы түсіндіріп берген.

Күлтегін, Тоныкөк, Өнгүн жазуларында да, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари еңбектерінде де өзекті бір рухани желі бар. Ол — Түрік елі, түрік өркениаты. Руна жазуларында елді сақтау, мемлекетті түзу, кеңейту, нәсілдің құрып кетпеуі қысқа, нақты ой түйіндерімен жетсе, кейінгі XI ғасырдағы әйгілі жазбаларда сол рухты ұстанып әрі қарай гүлдену мақсатын өнер мен ғылым тілінде толғайды. Кейінгі шығармаларда елдік дәстүр, халықтық рух, өнер-білім, білік мұраттары айқындала түскен.

Барша түрік әулетіндегі халықтардың қатарында қазақ елінің де мәдениетіне, тіліне, өнеріне тікелей қатысты ұлы ескерткіштердің ішінде осы «Түрік тілдері жинағының» үш томдығы да ерекше шоқтықты биігінде бағаланады. Жүсіп Баласағұнның атақты «Құдатғу білігі» дастаны хыжра бойынша 462-жылы жазылса, Махмұт Қашқарлы бұл үш жинаққа

топтастырылған, сегіз кітаптан тұратын тілтану жайлы еңбегін хижра бойынша 464 жылы бастап 466 жылы аяқтап шыққан. Екі білге де бұл тарихи деректерді аталмыш еңбектерінің қолжазбасында жазып, көрсетіп кеткен. Арасында небары 4 жылдай ғана уақыт айырмасы бар. Әрі екеуінің өмір сүрген дәуірі мен жері де, білім түзіп, ғылым сүзген топырақтары да бір. Бір өркениаттың, бір мәдениеттің өзгеше дәуірлеу тұсының мәңгілік бәйтеректері. Басқа да ежелгі түрік ескерткіштерінің ішінде жазылу мәдениеті, поэзия мен ғылыми-зерттеу еңбектеріне тән ерекшеліктердің аса айқын, маңызды әрі кемел сипатта көрініс табуының өзі-ақ «Құдатғу білігі» пен «Түрік тілдерінің жинағы» байтақ Тұран даласындағы қоғамдық ойдың, көркемдік-эстетикалық танымның қаншалықты таңқаларлық жоғары дәрежеде толысқанының тарихи құжатына айналған. Бірі — аса шебер толғанған философиялық-дидактикалық дастан, екіншісі — бүкіл түрік тілдеріне ортақ Тілтану энциклопедиясы. Түрік тілдес халықтардың қай-қайсысының да ұлттық тіл біліміне кіріспе қадамдары ежелгі руна жазуларымен қатар, арнайы ғылыми сипаты қанық осынау үш томдық «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегінен басталуы тиіс.

Философиялық әрі поэтикалық трактат пен тіл білімін түзген осынау ұлы зерттеудің биігінен қарағанда күллі түрік мәдениетінің көкжиегі әлемдік деңгейде кеңейіп, тынысы ашылып аруақтанып кетеді. Осыған дейінгі ұлан-ғайыр даму белестері бедерленіп көрініп, шоқтықтана түседі.

Махмұт Қашқаридың толық аты-тегі: Махмұт Құсайын ұлы, бабасы Мұхаммед. Ата-бабасы Барсғанда туған. Яғни ата-тегінің шыққан жері, өзінің өсіп-өнген жері осы көне түрік шахарларының аумағы. Баласағұн, Барсған жері. Өзі де осы құнарлы Талас, Шу топырағында, Барсхан қаласында дүниеге келген. Өз басым Махмұт Қашқари өзінің картасын жасағанда нақ ортасында дүниенің кіндігіндей етіп Барсғанды көрсетуі тегін емес деп сезінемін. Ғалымның өзі де Барсған жөнінде толық мәлімет келтірген: «Барс-ған — Афрасиаб ұлының есімі. Барсған қаласын сол салдырған...»* деп бастап, тиянақтап түсіндіреді. Жері шүйгін, ауасы таза, жақсы жер екендігін, сол жерде жылқы баққандығы, кейін оның есімімен Барсған аталғандығын түсіндіре кетеді. Сонымен бірге, сөздігінде осы аймақтағы бірнеше ауыл, жайлаулардың атауы кездескенде «біздің жайлау», «біздің жер» деп қосымша мағлұмат білдіріп отырады. Сондықтан, әртүрлі пікір-болжамдар болғанымен, Махмұт Қашқаридың туған, өскен жері турасында күмән, күңгірттік болмаса керек.

Ал, ғұлама ғалымның туған-қайтыс болған жылдары белгісіз. Ол жөнінде кітапта да дерек кездеспейді, басқа зерттеулер мен сол тұстағы жазбаларда да ештеңе демейді. Қолжазбада Махмұт Қашқаридың бұл еңбекті қай жылдарда не үшін бастағанын, не үшін жазғанын һәм қай жылы, қай күні тәмәмдағанын түсіріп кеткен мерзімге қарап шамалауға болады. Сондай-ақ кейінгі, бертіңгі түпнұсқаны көшіріп сақтап, таратушылар қай жылдары көшіріп жазғандарын білдіріп отырған.

Кітаптың өз мәтініндегі деректер бойынша хыжра бойынша 464 жыл мен 466 жыл аралығына төрт рет редакцияланып, түзетіліп жазылып шыққан

* «Диуани лұғат-ит-түрк», Факсимиле, III том, 625-бет.

екен. Әрине, осыншама ұлы еңбекті жазуға Махмұт Қашқари білге талай жылдарын сарп еткені анық. Бүкіл түрік жерлері мен тайпаларын тегіс аралау, тіл ерекшеліктерін салыстыра талдап саралау, әр ру-тайпаның тіл байлығы мен тіл құнарына ден қойып зерделеу үстіне айтылу, жазылу заңдылықтарына дейін жетеге жеткізе зерттеу, тіршіліктегі, тұрмыстағы қолдану аясына байланысты өміршеңдік жағын қарастырған қағидалар шығару ғұлама ғалымның ғұмырлық мұраты болғанға ұқсайды. Егер «Құтадғу біліг» («Құтты білік») дастанын жазған кезде Жүсіп Қас Хажыб Баласағұн 51 жас (А. Ділашар), 54 жас (Р. Р. Арат) шамасында деп сенімді түрде түйіндесек, Махмұт Қашқариға келгенде, жас шамасын айқындау біраз қиындықтарға түседі. Жүсіп Қас Хажыб дастанында өзінің жас шамасына қатысты, шығарманың жазылу мерзіміне қарай (он сегіз айда жазған) там-тұмдап болса да деректер ұшқыны бар. Ал Махмұт Қашқари өзінің ең бір қызыл тілді шешен, батыл, өжет, найзагер екендігін айтады. Әрі араб, парсы және түрік мәдениетіндегі, олардың қоғамдық-эстетикалық дамуындағы ағым үрдістерді еркін ажыратып, салыстырып отырады. Әрине, ел-жұрт ішінде танылып, белгілі болмаған, мойындалмаған болса, Махмұт сияқты ұлы хәкімдер құр мақтанға бармас еді. Демек, осы сегіз кітаптан тұратын еңбегін жазуға кіріскенде ғалым кемеліне келіп, ел ағасы боларлық жасқа жеткен кезі деп шамалауға болар еді. Еңбек біздің жыл санауымызша 1072 не 1078 жылдарда жазылған деп жобаланып келсе, оны жазған хәкім елулерге кең-мол қадам басқан адам. Әйтсе де, 1029—1038 жылдар аралығында туған (О. Прицак) деген болжам бар.

Ғалымның тегі, елі жөнінде де түрлі болжамдар, қайшылықты пікірлер жеткілікті. Оның қайсыбір кереғар бағыттары көзі ашық, құлағы түрік оқырмандарға мағлұм. Кереметтей еңбек тындырып, тарихи маңызы терең зерттеулер жазған, аудармалар жасаған ғалым-хәкімдеріміздің осындай «нәзік» тұстарда тарихи ұлы тұлғаларды жанына жақын санап, іштарқан ниеттерін, адамға тән таза да бейкүнә ұлағатқа құштарлық сезімінен туған ықыласты болжамдарын бұл жерде олай-былай еді деп жіктеп-жіліктеп жатудың реті жоқ. Бұрынғыдай емес, қазір бүлінген түрік дүниесі қайтадан тұтастыққа бейіл бұрған кезде ондай пікірталасының ғылыми да, әлеуметтік те дәрежесі қатардағы ғана әңгіме. «Түрік сөздігінің» өзі исі түрік тақырыбын мұрат еткендіктен, ондай ұлы тұлғаның да ежелгі тұғыры — тұтас түрік әлемі. Ал тегімізге тән дәстүрмен ой жүгіртер болсақ, кітаптың мазмұн-сипатына, автордың өмірі мен қызметіне, ой-ниетіне қатысты деректер мен болжамдарды шолғанда, оғыз-қыпшақ ортасынан шыққан, Тұран жұртының ұрпағы әрі ғалым, аяулы ақсақал Әмір Нәджіб өзінің «Исследования по истории тюркских языков XI—XIV вв.» деген еңбегінде: «Оның Қашқари деген лақап аты Қашғарда дәріс алып, сонда тұрғандығын ғана аңғартады. Автордың өзінің сөзі бойынша, ол ортаазиялық әскери қолбасшы, белгілі отбасынан, оғыз ортасынан шыққан. Ол жайында өзі «Біздің бек бабамыз «әмір» деген сөзді «хамир» деп атайды. Себебі, оғыздардың «әмір» деген сөзді айтуға тілі келмейді. Сондықтан олар міндетті түрде «хамир» деп айтады,»— деп жазған.

Махмұт Қашқари Самани әулетінен Орта Азияны тартып алған бектің есімі Хамир Темір екендігін білдірген. Осындай тұжырымдар автордың

оғыз тайпаларының бірінен шығуы мүмкін екендігін меңзейді»,— дейді. Ал, Әмір Нәджіб ақсақал білікті түріктанушылардың көшбасындағы ғалым.

«Диуани лұғат-ит-түрк» кітабының бізге жалғыз қолжазбасы жеткен. Ол Түркияның Стамбол кітапханасында сақтаулы тұр. Кезінде Бағдаттағы халифат кітапханасында сақталып, кейін әртүрлі жағдайда көшіріліп, жер-жерге таралған. Түркиядағы қолжазбаны көшіруші сабалық, кейін Шамда тұрған Мұхаммед ибн Әбубәкір Әбл Фатих Махмұт Қашқаридың өз қолымен жазған түпкі нұсқасынан тікелей көшірілгенін куәландырып, хаттаған. «Бұл кітапты түпнұсқадан көшіріп болған күн 644 жылғы шәууәлінің 27 күнгі базар еді» деп жазған, осы кітаптың соңында. Соған қарағанда бұл қолжазба нұсқа «Диуани лұғат-ит-түрік» жазылғаннан кейін 180 жылдан соң көшірілген. Біздің жыл қайыруымызда 1266 жылғы 1-тамыз, Броккельман тұжырымы бойынша 2-тамызда, көшіріліп біткен.

Кезінде «Түрік сөздігі» («Диуани лұғат-ит-түрк») көптеген зерттеу еңбектердің жазылуына негіз болды. Көптеген ғалымдар Махмұт Қашқари еңбегі туралы құнды пікірлер айтып, жоғары бағалады, тіл біліміне қатысты соны жаңалықтар ашты. Мысыр, неміс, венгр, түрік, орыс ғұламалары қызыға зерттеген. Насихаттаған. Әйгілі мысырлық тарихшы Бәдреддин Махмұт ибн Ахмет ибн Мұса (хижра бойынша 758 жылы өлген) «Замана ақыл-ойының ақық-інжулері» деген еңбегінде түрік жұртының ру-тайлалары, таңбалық белгілері, тілі мен тұрмысы туралы тұжырымды, тиянақты да ықшам мағлұматтарды Махмұт Қашқаридың кітабынан оқығанын жазған. Бірқатар ежелгі Шығыс дүниесінің ғалымдары Махмұт Қашқари еңбегіне сүйенгендерін айтып, пікір білдіріп, сілтеме жасап отырған.

Махмұт Қашқаридың тілдерді салыстырмалы түрде зерттеу тәсілі бүкіл араб, шығыс тілшілеріне ортақ зерттеу тәсілі ретінде, өзінше бір мектеп болып қалыптасты десе де болады. Арабтың мәшхүр тілтанушы ғалымы Жамаладдин ибн Мұхан түрік данасы, Махмұт Қашқариды өзінің ұстазым деп атаған.

Стамболда сақтаулы тұрған осы жалғыз дана қолжазба тарихы да бір аңыз. Оны 1914 жылы түрік ғалымы Әли Әмір мұқтаждықпен сатып тұрған адамнан кітап жаймасынан сатып алады. Содан кейін Рифат білге баспаға әзірлейді. Жариялатады.

Неміс ғалымы К. Броккельман «Диуани лұғат-ит-түріктің» табанды зерттеушісі ретінде танылды. 1919 жылдан бастап зерттеу мақалаларын жазып, жүйелі зерделеді. Ал, 1928 жылы жинақтың неміс әліпбиінің ретімен түзілген немісше индекс сөздігін жариялады.

Махмұт Қашқаридың ұлы қызметі мен еңбегінің жемісін танып, бағалап, болашақ ұрпақ игілігіне айналдырудағы түрік ғалымы Басым Аталайдың талантты да ыждахатты еңбегі күллі түріктану ісіндегі ғажайып зор әрі зейнетті ғылыми іс болды. (Бұл жерде, Б. Аталайға дейін Рифат білге, тағы басқа бірнеше зерттеушілер аударған. Бірақ олардың ғылыми нәтижелері қауымға кеңінен мәлім бола қоймаған сияқты). Басым Аталай көп зерделеп ізденіп, өлмейтін, түрік тарихымен бірге жасай беретін ғұмырлық қызмет сінірді. «Диуани лұғат-ит-түрік» кітабын Түркия түріктерінің қазіргі

тілінде тәржімелеп, жүйелеп 1939 жыл мен 1941 жыл аралығында 3 томы мен индекс сөздігін жарыққа шығарды. Сонымен қатар, қолжазбасының факсимильді басылымын жүзеге асырды. Басым Аталай қолжазбадағы түсініксіз тұстарды парақтап, талдап түсіндіріп, өзіне дейінгі зерттеу жұмыстарын саралап зерделеп, К. Броккельман еңбегінде орын алған жаңсақтықтарды дәлелді түрде түзетіп, тиянақты ғылыми түсіндірмелер жасап кейінгі түрік танушы мамандарға аса пайдалы, халық тарихына да жарайтын академиялық іс тындырған.

Түрік танымына тән ерекшеліктерге, ел-жер аттары, этнологиялық таным-түсініктерге, этнографиялық, топонимдік ерекшеліктерге қатысты мұқият ғылыми жүйелілікке ұмтылды. Махмұт Қашқаридың «Диуани-лұғат-ит-түрік» кітабының ғылыми, тәжірибелік маңызын танытуға талантты да ғылыми дәйекті бағыт салды. Үш томдағы аудармаларда орын алған кемшіліктерді, жаңсақтықтарды индексті сөздігінде (4-том) түзетіп, тұжырымдады.

Басым Аталайдың ғылыми еңбегі, тұжырымдары кезінде Карл Броккельман, тағы басқа айтулы мамандар тарапынан қолдау тапты, жоғары бағаланды. Басым Аталайдың Түркия түріктері тіліне аударған аудармасы, талдаулары, түптеп келгенде ғылыми аударма. Сонысымен де, осы саладағы мамандар мен зерттеушілер ден қойып, бағыт етіп ұстанатын бірден бір басылым нұсқасы.

Батыс пен шығыс зиялыларының назарын біртіндеп аударып келген бұл ғылыми ескерткіш осы 1939—1941 жылғы жарияланымнан кейін мүлде жаңа белеске көтеріліп, тынысы кеңейіп, екінші бір өмірін бастап кетті. Дүниежүзіндегі аса құнды энциклопедиялық асыл қазыналардың қатарына қосылды. Шындығында да, Брокгауз, Даль, Радлов секілді ұлы зерттеушілердің іргелі еңбектерінің қатарында адамзат баласының игілігіне айналды.

Түрік тектес халықтардың басқа тілдеріне аудару кезінде жоғарыдағы зерттеулер мен аудармалар, әсіресе Басым Аталай еңбегі басшылыққа алынып келеді.

Бұдан кейін 1960 жылдары Ташкентте үш томдығы өзбек тілінде араб және кириллица әліппесімен жарық көрді. Аударып, баспаға дайындаған Салық Муталлибов. Ол аударып, алғысөз, ғылыми түсініктерін жазған.

Ұйғыр халқының зиялылары ежелгі түрік жазбаларының қай-қайсысына да ізгі құштарлықпен қарап, іштартып отыратыны түсінуге болатын жақсы қасиет. Ұйғыр тіліндегі аудармасы Қытайда 1981 жылы жарық көрді, үш том. Онда ұйғыр аудармашылары Б. Аталай мен С.Муталлибов аудармаларына ғылыми сыни көзқараспен қарап, дұрыс тұстарын қолдап, қателіктерін түзете отырып, факсимильдік басылыммен қатар алдыңғы көш ретінде оларға да сүйенгендіктерін айтып, жазыпты. Мұндай сүйекті ірі дүниелерді игергенде ғылыми түрлі көзқарастардың болуы заңды. Біз барлық (түрік, өзбек, ұйғыр) аудармаларындағы ондай тұстарды аңғарып, салыстырып отырдық та, жеке-жеке ұлт өкілдерінің емес, тұтас түрік қауымы ғалымдарының түрлі көзқарастары, пікір-болжамдары деп қарадық. Сол дұрысырақ. Біз де өз еңбегімізде сол тұрғыдан, алдыңғы басылымдардың үрдісін құлабыз еттік.

Аталмыш еңбегінде Махмұт Қашқари түрік тайпаларының тілдерін тұңғыш рет салыстырмалы талдау тәсілімен жарыстыра түсіндіріп, араб тілінің заңдылықтарымен екішеп салмақтады.

«Мен бұл кітапты хикмат сөздер, сежілер, мақал-мәтелдер, өлең-жырлар, режез және несір (көркем қарасөз — А.Е.) секілді әдеби сөздермен безендіріп, мақсұс әліппесі ретімен түзіп шықтым. Үйренушілер мен қызығушылар керекті сөздерді тез, оңай табуы үшін көп жылдар бейнет шегіп, сөздерді орын-орындарына қойдым. Көмескілерін аштым, жарық еттім, қателерін жұмсарттым, түзеттім.

Ақыры, бұл тіл кітабын (сөздікті) мынадай сегіз бөлікке жіктедім»,— деп, Махмұт Қашқари өзінің кіріспе бөлімінде арнайы түсіндірме жасаған. Мұнда да араб, парсы мәдениетін, әдебиетін жетік білетін білікті маманның ғылыми таным мәнері, айырықша айқын түсініктілікке ұмтылатыны көрінеді. Ол әйтеуір сөздердің бәрін құлағынан тартып тізе бермей тек қолданылып жүргендерін алғандығын, қолданылмайтындарын қалдырғанын да негіздеп түсіндіреді. Кітапты оқитын адамдардың жалығып, зерікпеуін, әрі іздеген сөздерін қиналмай тауып алуына мүмкіндік жасауды ескерген. Ал жоғарыдағы сөзіндегі «сежі, режез» деген терминдер, түсініктер араб әдебиетінің теориясынан алған атаулар. Онда осы екі сөз белгілі бір жанрлардың белгілі бір даму кезеңіндегі ерекшелік сипаттарын білдіретін атаулары. Мәселен, сежі — араб өлеңінің ең ежелгі көне түрі. Бұған әуелінде арабтардың ішкі ырғаққа бай ұйқасты сөздерін де, қысқа хикаяларын да жатқызған. Ұйқасты қарасөз деп те, қарабайыр өлеңнің алғашқы көрінісі деп те айтылып жүр.

Жалпы араб өлеңі поэтикасының тарихында негізінен, өлең сөздің үйлесімді жалғасқан үш түрлік даму үлгісі аталады. Бұл қағиданы құптаушы ғалымдар көп. Режез — өлең түрі ретінде сежіден кейінгі кезеңде көп тараған, өзінің табиғаты, ішкі бітімі жағынан сежіден туындап, ілгерірек басып, күрделілене түскен өлең түзілімі. Оны қазіргі араб зерттеушілері «халық өлеңінің» үлгісі ретінде талдайды. Ал, үшінші қасыда, аруз өлең өлшемі араб поэзиясының ең кемеліне келе дамыған, кең тараған поэтикалық бітім үлгісі. Зерттеушілер сежі өлең үлгісінің V ғасырлардан көрініс беретіндігін, сондай-ақ тастағы шежіре жазулар, тарихи баяндар (мәселен, Табари (923 ж.д.) Йемен шахы Иасир Әнән Әл Химиаридың тасқа жазған жазбаларын, Ж. Әли Орталық Арабиядағы Иамамдағы құдыққа таяу тұстағы үш тасқа Йемен әскерлерінің шабуылынан кейін түсірілген жазулар жөнінде сипаттайды) оған дәлел бола алатындығын жазған. Сежі мәтіндері негізінен тарихи туындыларға іштартады. Кейін әртүрлі тақырыптарға жазылған. Пайғамбардың хадистерінде де сежі әуезі, үйлесімі кездесіп қалады. Сежінің Құранда кездесетінін бірқатар ғалымдар теріске шығарса, бірқатар зерттеушілер «Әр-рахман», «Әл-қамар» сүрелерінде сежі үлгілері бар дегенді дәлелдеуге тырысады. Осының бәрі қалай дегенде сежінің ең көне өлең үлгісі екендігін аңғартады. Ал, режез сөзінің түп-төркіні арабтардың өзіне де бұлдыр қалып келген. Араб тілшілері режездің шөккен түйе көтерілгендегі артқы тірсегінің дірілін білдіретін бір мағынасын көбірек ұстанады. Жалпы режездің көп

колданылатынына, әрі түрлі тақырыпқа бейімдігіне қарай «өлеңнің қара нары» атануы да тегін болмаса керек. Бертінірек режез түрлі ғылымның негізін қысқаша өлең жолдарымен түсіндіруге де қолданылғаны белгілі. (Өлеңмен жазылған трактат...) Яғни, өлеңнің кең тараған, халық ұғымына жеңіл үлгісі. («Сежі араб өлеңінің көне үлгісі», «Режез — араб өлеңінің өтпелі түрі»)*.

Махмұт Қашқари бұл терминдерді атап қана өтеді. Түсіндіріп уақыт, көлем ұтқызбайды. Онсыз да араб тілі заңдылықтарынан белгілі жәйт деп санаған сияқты. Сондай-ақ, түрік тілінде сөз араб тіліндегідей әйел, ер жынысына қарай (муж. род; жен род) ежіктелмейтіндігін айтқанда да, етістіктің жақтары мен жіктелуі хақында да араб грамматикасына салыстыра отырып қағидалар түзеді.

Махмұт Қашқари еңбегінде аталып қалған осы екі терминді түсіндіре талдаудағы мақсат: түрік жұртының тұңғыш тілші ғалымының сол кездің өзінде сөз өнері ғылымы саласында қаншалықты терең, байсалды зерттеулерге зерделеп барғандығын, ол терминдердің поэтика тарихындағы алатын айрықша зор орнын аңғарта кету.

Махмұт Қашқари бұл еңбегін сегіз кітапқа жіктеген. Алғашқы кітапты Тәңірінің жөнімен Әліптен бастадым дейді. Әліптен басталатын кітабын «Хамза кітабы» деп атаған. Екіншісі, «Сәлім кітабы», яғни құрамында «харфи илет» деп аталатын «әліп (а), уау (у), иай (й)» әріптері болмаған сөздер, әріп қайталанбаған сөздер; Үшінші Мұзоаф кітабы, яғни бір әрпі қайталанған сөздер кітабы; Төртіншісі, Мисал кітабы, яғни «харфи илеттің» бірінен басталған сөздер кітабы; Бесіншісі, үш әріпті кітап; Алтыншысы, төрт әріпті кітап; Жетіншісі, мұрын дыбысты әріптер кітабы, «ғұннальылар» деп аталады; Сегізіншісі, екі сүкүндікпен қатар келген сөздер кітабы.

Кітаптарда әуелі есімдерді, одан кейін етістіктерді түзіп отырады.

Былайша айтқанда, әр кітапта сөздер «Есімдер» мен «Етістіктер» деген екі үлкен бөлімге түзілген. Жалпы осы еңбегінде, қаншама араб әдебиетінің терминологиясын, кейбір зерттеу түзу тәртібін қолдандым десе де, салыстыра қарастырса да Махмұт Қашқаридың өз сөзімен айтсақ «Түрік тілінің араб тілімен бәйгеге шапқан екі аттай (үзеңгі қағыстырып) қатар шауып бара жатқанын» көрсетуге тырысқан. Ғұлама ғалымның таным, білік, талант қуаты қаншалықты тегеурінді, кемел болса, түрік мәдениетіне, күллі түрік тіліне деген перзенттік құрметтеу, әспеттеу сезімі соншалықты күшті.

Кітапта түрік тілінің түзілу, түрлену, жасалу жолдары тұжырымды, кідіксіз түсіндіріледі. Түрік әліппесінің ерекшелігі де талданған. Түрік тілінде негізгі 18 әріп бар екендігін, оның сыртында екінші ретте тұратын тағы 7 әріп бар екендігін, оларсыз түрік сөзінің құрылмайтынын да, жазылмайтынын да бажайлай баяндайды. Үндестік заңы, үндестік заңына сәйкес қосымшалардың, жалғаулықтардың үндесуіне қатысты қағидалар түзеді. Көне түрік әліппесінің кескіндерін түсіріп көрсетеді. Ал, көне түрік

әліппесінің, руна жазуларының, олардың әріптерінің көне грек әліппесімен ұқсас тұстарын, ал жалпы көне түрік әріптерінің қазақ ру таңбаларымен сағымдай шарпысып қалатынын ескерсек, Махмұт Қашқари кітабында келтірілген әріптер мен картаның ғылыми қарымы күшейе түседі. Жалпы түрік тіліне ортақ заңдылықтарды тіл білімінің өзекті күретамыр шарттары ретінде түзіп, қорытындылайды. Сол заңдылықтардың барлығы дерлік қазақ тіліне де етене жақын, сабақтасып, үндесіп түсіп отырады. Сөздердің этимологиялық тектестігінен бастап, түрленіп, жасалу, түзілу тәртіптеріне дейін егіздің сынарындай ұқсас. Бұл жерде жекелеген түбі бір сөздерді, ұқсас сөздерді тізбелеп жатудың да реті жоқ. Екі сөздің бірі қазіргі қазақ тілінің сөзі. Мақал, мәтел, қанатты сөз, нақыл сөздер де жанға жақын, санаға таныс. Дүниетаным түзілімдері мен әлеуметтік-қоғамдық көзқарас өзегіндегі тектестікті де аңғарту қиынға түспейді. Бұл негізінен түрік жұртының бүкіл даму тарихында түзілген, қалыптасқан дүниетаным әлемі. Сөз әлемі.

Түрік жұртының бай тарихы, географиялық жағдайы, әдебиеті мен өнері, этнологиялық ерекшеліктері «Түрік сөздігінде» барынша нақты тарихи-деректілік сипатпен танылған. Яғни, тіл туралы еңбек болумен бірге түрік әлемінің бай рухани қазынасын, кенеулі жан-дүние кеңістігін бәз күйінде алға тартады...

Түрік жерінің аумағы, онда мекендеген ұлт-ұлыстардың сипаты, тарихы, соған қатысты тарихи деректер мен аңыз әпсаналар, бірқатар тайпалардың түрік жеріне келуі мен қоныстануы, олардың шежірелері көзі ашылмай келген тарихи көмбе. Кітаптағы осыған қатысты деректердің құндылығында шек жоқ.

Ал, Махмұт Қашқаридың дөңгелек картасы әлемнің ең ежелгі түрік картасы ретінде белгілі*. Осы картада Барсған, Баласағұн, Тараз, Екіөгіз, Қашқардан бастап түрік дүниесінің ежелгі шаһарлары, елді мекендері, жер бедері түгелдей дерлік қағаз бетіне түскен. Әрі сол X—XI ғасырлардағы атауларымен жазылған. Махмұт Қашқари осы картаны назарға ұсынып, сипаттаумен қатар Рүм жерінен сонау ұлы мұхитқа дейінгі аралықтағы түрік тайпаларының барлығына сипаттама беріп шығады. Әрі жер көлемін көрсетеді. Қай жерден қай жерге дейін мекендейтінін айтады. Әрі әр тайпаның тілдік ерекшеліктеріне тоқталады, тілді таза сақтаудың әлеуметтік, географиялық алғышарттарын сөз етеді. Осынау ең көне дәуірдегі түріктің әлемдік картасы, түрік дүниесі жөніндегі егжей-тегжейлі сипаттама, талдаулар ғалымның өлмес мұрасының басты бір қасиеті. Түрік ұлдарының тұмары іспеттес. Түрік елінің әр шаңырағында сақталар, төрінде тұтар, санасына сіңіретін қасиетті атамекен суреті. Шұғылалы түрік жерінің үкілі ескерткіші.

Түрік жерінде тіршілік етіп жатқан ұлыстардың, ел-жұрттың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына қатысты деректер де мол кездеседі. Сөйтіп, тарихи құнарымен, бәз күйінде танып-білуге мүмкіндік береді.

Бұл орайда, Махмұт Қашқари еңбегін түрік жұртының тұңғыш энциклопедиялық анықтамалығы деген дұрысырақ.

*Д. В. Фролов. Классический арабский стих. М., «Наука». 1991., стр. 67—139.

* Умняков И. И. Самая старая турецкая карта мира. Труды Самаркандского Гос. пед. инсти-тута им. А. М. Горького, т. 1., вып. 1, Самарканд, 1940, стр 103-131.

Түрік елінің құрал-жабдықтары, қару-жарақ, сауыт-саймандары жайлы да, ас-ауқаты, алуан қырлы дәм тағамдарының кейбірінің пайда болуы, кейбірін әзірлеу әдістері туралы да, толып жатқан дәрі-дәрмектер жөнінде де қазіргі замандастарымыз біле бермейтін, бай деректер әрі таң қалдырады, әрі ежелгі өркениаттың қасиетті топырағына тәнті етеді. Мәселен, ыстық күндерде салқындау, шөлді басу үшін жейтін әрі балмұздақ, әрі тағам күріштен әзірленетін ерекше дәм кім-кімді де елең еткізеді. Әзірлеу әдісі де қарапайым дәмнің гео-этникалық ерекшелігі де айқын. Болмаса түрік шараптарын ашыту тәсілдері.

Түрлі дәрілердің өсімдіктен, жан-жануарлар өнімдерінен әзірленетіні.

Егер, көне түрік ескерткіштеріндегі әртүрлі кеселдерді емдеу үшін, адам ағзасын тоздырмау үшін, тағы басқа түрлі мақсаттарға арналған дәрі-дәрмек, шипалы қоспаларды жасау жолдарын, тәсілдерін (рецептерді) бөлек жинақтап, басын қосса түрік медицинасының табиғатын ашатын өзінше бір ғылыми еңбек шығар еді. Ас-су, тағамға қатысты да осындай жайлар жеткілікті.

Қалың қолы жорықта арып-ашып, талып-шаршағанда, ашыққанда Ескендір Зұлқарнайын ойлап тапқан әрі нәрлі, әрі ұзақ сақталатын, ұзақ жорық жағдайында қолайлы «Тұтмаш» (мағыналық атауы: «Тұтма аш — аш ұстама» сөзінен шыққан) тағамы туралы баян да қызғылықты. Тибет жұртының (түбіт жұртының) тарихы, Ескендір Зұлқарнайын салдырған қалалар тарихы, өзен-сулардың, қала-қыстақтардың тарихы қалың жұртшылыққа атамекеніміздің ежелгі дүниесін, мәдени даму жолдарын шынайы дерек, мағлұматтар арқылы таныстыратын соны да бағалы түйіндер.

Түрік сахарасының жан-жануарлар дүниесі мен өсімдіктері туралы да бұрын-соңды көпшілікке жете таныс бола қоймаған деректер жеткілікті. Хайуанаттар мен мақлұқаттардың біразының ежелгі атауларына, өсімдіктердің, шөп, ағаштардың, жемістердің атауларына, табиғи жаратылыс ерекшеліктеріне, қандай жерлерде қандай жағдайларда өсетініне қаныға түсеміз. Ғұлама олардың барлығының атауларына, неге олай аталғандығына, басқа жерлерде өссе, ол жақта қалай аталатынына, реті келсе араб тіліндегі аталуына тоқталып, табиғи жаратылысына, қолданылу аясына түсінік береді. Пайдалы, пайдасыздығын баяндайды. Жеуге, емге, тұрмыстың басқа шарттарына жарамды болса, пайдалану жолдарын айтады.

Тарихи тұлғалар жайлы аңыздар, шағын-шағын өлең, жырлар өзінше бір поэтикалық ғалам десе де болар. Табиғат, жаратылыс сипаттарын толғаған жыр шумақтары да түрік жұртының топырағынан тән тосын да бірегей құбылыстарын мәңгілік есте қаларлықтай санаға сіңіре түседі. «Түрік сөздігінде» 242 шумақ өлең, жыр, 200-ден астам даналық сөз бен мақал-мәтелдер, қанатты сөздер болса, солардың барлығы да белгілі бір мағынаны, ордалы ойды, тебіреністі толғамды білдіріп тұрады. Ол жырларда негізінен жат жұрттықтармен соғыстар, ел ішіндегі рулық, тайпалық қақтығыстар, тарихи адамдардың ерліктері, қахармандық, ақлиқат, тағдыр, тіршілік туралы ой-толғамдар, табиғат суреттері, адамның әртүрлі көңіл-күй сезімдері

толғанады. Ал, мақал-мәтел, даналық сөздер, қанатты сөздер — халықтың, елдің рухани тарихи тәжірибесінің түйінді мәуелері. Олар көркемдік-эстетикалық таным өрнектері болумен бірге, тарихи дерек те. Ұлттық тарихи-мәдени мұраның өлмейтін өркені, өшпейтін тынысы, жоғалмайтын қазынасы. Бұл өзі ішінара кәдімгідей флора мен фауна, жаратылыстану саласындағы бірқатар жайларды дәл де жете түсіндіріп беретін ғылыми анықтамалық сөздік қызметін де атқара алады.

Көптеген тайпа, ұлыстардың тіл ерекшелігін саралап, түрік тілінің бітімін ежіктей түседі. Бірқатар қаламгерлердің, ғұламалардың, тарихи адамдардың аттары мен өмірбаяндық деректеріне қанығамыз. Әйгілі ұлы тұлға Ескендір Зұлқарнайын туралы соны деректер бар. Зұлқарнайын есімі Құранда үш жерде аталады. Құранның 18-Кеһф сүресінде. Онда былай әңгімеленген. «Олар сенен Зұлқарнайынды сұрайды: «Сендерге оның жайын түсіндірейін» де. (Бұл Зұлқарнайын «екі мүйізді» деген ұғымда. Екі тұлқымы немесе тажында екі мүйізі болғандықтан атанған. Аты Ескендір, пайғамбар емес. Батыс, Шығысты кезген; Рүм, Фарсы деген тағы басқа рауаяттар бар.)

Негізінде Зұлқарнайынды жер жүзінде күшке ие қылдық. Өзіне әр істе қолайлық бердік. О да бір шара қолданды. Тіпті күн бататын жерге жеткен сәтте, оны қара балшықты бұлаққа батқан түрде көрді. Сондай-ақ, сол маңнан бір ел тапты. «Әй, Зұлқарнайын, не (ол елді) азаптарсың, немесе оларға жақсылық істерсің» дедік. (Құран Кәрім, 18-Кеһф сүресі, 303-бет.) Одан әрі Зұлқарнайынның Шығысқа барғаны, күн астындағы елге жеткені, одан екі таудың арасына жеткенде сөзді түсіне алмайтын елге кездескенін айтады. Темір қорған, қақпа құйғанын әңгімелейді. Ал, Құранда айтылатын осы оқиғаның бір ұшығы Махмұт Қашқарлының «Түрік сөздігінде» ұшырасады. Махмұт Қашқарлы Зұлқарнайынның түрік даласына, Шыңға қарай жорығына қатысты бірнеше тарихи аңыз, әңгімені кірістіреді. Алтынқан оқиғасы, Тұтмаш деген тағамды ойлап табуы, ұйғыр атауына қатысты ойлары тікелей Ескендір Зұлқарнайын есіміне байланысты дәлелденеді. Түрік даласында Зұлқарнайын сел жауынға ұшырап, жүре алмай қалады, «Бұл неткен батпақ!» — деп кеиді. Сол жер де, ел де солай аталып кетеді. Төрт-бес қала салдырады. «Шігіл» сөзін түсіндіргенде де Махмұт Қашқари бұл турасында: «Тараз жағындағы шахарда тұратындар Шігіл деп аталады. Зұлқарнайын арғулар шахарына жеткенде қатты жанбыр жауып, батпақ, лайсаң болып Ескендір жүре алмай қалған. «Бұл қандай батпақ, лайсаң» деп қиналыпты. (Арабша «Ин чи гил аст» деген сөз екен.) Сол жерге қонады. Сол жердегі түріктер содан бері шігіл аталып кетіпті. Жайхуннан Шыңға дейінгі түріктердің бәрі Шігіл аталған» — деп жазады. Жаңағы Құран сүресінде айтылатын «балшықты бұлаққа батты» деген дерек осы Махмұт Қашқари хикаясына үйлеседі. Бұл дәл де нақты тарихи оқиғалар. Жалпы Махмұт Қашқари Құраннан мысалдар келтіріп, Пайғамбар хәдистерін түсіндіріп, ойын нықтап отырады. Кей тұста Құранды қалай оқу керектігін, кейбір қараңғы адамдар түсінбей қалып күнәһар болмауы үшін дұрыстап, сабырмен, жатық оқитын тұстар бар екендігін де түсіндіреді.

Өзен, су, жер аттарына қатысты құнды мағлұматтар қаншама. Еділ, Іле, Ертіс секілді ұлы өзендер, олардың бойындағы тіршілік, тұрмыс сымбаты,

тайпалардың өзгешеліктері қысқа да тұжырымды хатталған. Егер, ғылыми стиль, ғылым тілі дегенді ойласақ, бұдан ұғынықты, бұдан айқын мәнер болмайтын шығар. Шеберлік деген осы. Тіл шеберлігі, көркемдігі туралы өзі де ойларын айта отырады. Мәселен, ең жеңіл тіл ретінде оғыздардың тілін атаса, иағмалар мен тохсалардың, Іле, Ертіс, Иамар, Еділ бойындағы жұрт пен ұйғыр атырабына дейінгі аймақта тұратын тайпалардың тілі ең дұрыс тіл деп кесімді тұжырым түйеді.

Ертісті Иемек даласындағы ірі өзеннің атауы дейді. Ертістің бірнеше тармағы бар екендігін, өзі үлкен көлге құятынын әңгімелейді. Ертіс өзенінің аталуы жөнінде де қызық бір мағлұмат бере кетеді. Бұл осы үлкен өзеннен кім бәсекелесіп, жарысып, тез жүзіп өтер екен деген мәнді білдіретін, «ертіс» сөзінен шыққан атау екен. Тараз, Ташкент, Баласағұн, Самарқанд, тағы басқа біраз қалалардың, ауылдардың аттарына талдау жасалады. «Кенд» сөзіне кесімді анықтама береді.

Евразияның ұлан-байтақ кеңістігін ен жайлаған түрік тайпаларының жеті мың бес жүзден астам әртүрлі сөздері жинақталған «Түрік сөздерінің кітабы» ұрпақтан ұрпаққа ауысқан сайын тарихи маңызы айқындала түсетін, қадірі арта түсетін халықтық мұра, қасиетті кітап. Соншама сөздердің қай-қайсысы да белгілі бір тарихи мәнге ие, белгілі бір өркениет мәуесі. Бір сөздің этимологиясынан-ақ, даму, түрлену тарихынан-ақ көп жағдаяттарды аңғаруға әбден болады. Олар оқыған адамға маңызды мағлұмат берудің үстіне, мәдениет, салт-сана, таным тарихынан хабардар етіп, ежелгі түп-тегімізді түйсіндіріп отыратын алтын дән іспеттес. Тарихтың даму үрдісінде, қырық қатпарлы құбылыстарында кен көзіндей байып, қордалана түскен бірегей қасиеттердің түйінді бөлшегі. Рухани қазына өзегі. Мәдениетіміздің, тіліміздің, әдебиет пен өнеріміздің, қала берді Ұлт, ұлыс ретіндегі толысу жолдарымыздың бедерлі белгілері, тума қасиеттері сол алтын өзекте тұнып тұр. Бұл жерде Махмұт Қашқарлының ел ішінде қолданылып жүрген сөздерді ғана алдым, қолданылмайтындарын (яғни, архаизмдер) тастадым, түрік тайпаларына тән сөздерді ғана жинақтадым, бөтен сөздерді қоспадым деген түсіндірмелерін еске саламыз. Бөтен сөз мүлде кездеспейді десек қателеспейміз. Кейбір адам аттары мен ел, жер атаулары ілеуде біреу көрініп қалса, ол қай елдің тіліндегі сөз екендігі, қайдан шыққандығы баяндалады. Демек, сөздікте қоспасыз, таза түрік елдерінің тіліндегі сөздер жинақталған деген тұжырым. Жоғарыда анықтап айтқанымыздай, топонимика мен этнонимдер, тарихи есімдер мен тарихи тұлғалар, оқиғалар, ежелгі өлең жырлардың текстологиялық қыр-сырлары, жалпы түрік тілінің тарихы мен этимологиясының ерекшеліктері, диалектологиялық заңдылықтары, морфологиялық, фонетикалық, грамматикалық сипаттары, тағы басқа маңызды мәселелер осы үш томдық энциклопедиялық еңбекте толымды көрінген.

Мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің, сонымен қатар, тұрақты тіркестердің сонау IX—XI ғасырлардан бүгінге дейін жалғасқан тарихи жолы сайрап жатыр. Оларды әлі де зерделеп, жүйелі түрде зерттеу қазақ тілінің, жалпы түрік тілінің бай мазмұн өрнектерін, мағына құнарын аша түсетіні күмәнсіз.

Басқа да ежелгі түрік мәдени ескерткіштерінде кездесетін сөздер, ұғымдар, тарихи атаулар, толып жатқан тілдік диалектілерден туындайтын сөздердің мағыналық реңдері нақты талданып, түрік дүниесінің ежелгі дәуірлердегі тілі мен мәдениетіне, өркениет өрісіне тұтастық сипат дарытады. Тұран даласындағы заманындағы тұтас бір өркениет тынысының айшықты кардиограммалары тұтас бір тіршіліктің біртуар жаратылысын көзге елестеткендей болады. Көкжиегі кең, өресі биік, өрісі нәрлі мәдени кеңістік. Әріге бармай-ақ, төрт-бес жылдық қана уақыт айырмасы бар «Құтадғу білік» дастанын түгелдей «Диуани лұғат-ит-түрк» арқылы талдап, әр сөзіне дейін таразылап шығуға болар еді. Біз қазіргі қазақ, яки түрік тектес елдердің тілінде күні бүгінге дейін еркін қолданылып жүрген, қазіргі қазақ тілінде де молынан ұшырасатын сөздерді, тұрақты тіркестерді, даналық сөздерді, мақал-мәтелдерді айтып отырған жоқпыз. Ол өзінен өзі түсінікті жайлар. Сол кездегі таным, білім тынысын, белгілі бір салалардағы ғылым жетістіктерін ашып беретін сөздер, ұғымдар қаншама! Тек қана космологиялық таным дүниесіне қатысты сөздердің, терминдердің, ұғымдардың өзі неге тұрады?! Ай, жұлдыз атаулары, жалпы аспан денелеріне, ғарыш әлеміне қатысты сөздер, терминдер «Құтадғу білік» дастанында да, «Түрік сөздігінде» де жүйелі түрде көрініп, белгілі бір жүйелі дүниетаным желісін аңғартады.

Махмұт Қашқари тұңғыш тіл маманы. Тұңғыш түрік тілінің оқулығын жасап шыққан, грамматикасын түзген, жалпы түрік әлемінің тіл өнерінің өрісін мәңгілік кеңейтіп, өркенін өсірген Ғұлама. Күллі түрік тілдерінің тұтастығын білдіретін қасиеттерін, өзара айырмашылық белгілерін айқындап, өзекті заңдылықтарын жүйелеп түзіп ұсынған тұңғыш ғалым. Ұлы еңбек, ұлағатты дәстүр. Түрік тілдерінің диалектологиясының, грамматикасының, лексикасының түп-тұғыры осы сөздікте қалыптасқан. Салыстырмалы сөздік қана емес, тіл саласындағы салыстырмалы тәсілді алғаш рет кеңінен қолданған тынысы кең байсалды зерттеу.

«Түрік сөздігі» қазіргі қазақ тілінің де ерекшеліктерін, мол шығармашылық мүмкіндіктерін, көркемдік мағыналық мәнін тереңдеп біле түсуге жол ашатын құнды еңбек. Тілге қатысты сан қырлы қорытындылар мен ережелер, ортақ заңдылықтар қазақ тіліне де өте-мөте тән. Сөздікте соның бәрі де жете талданып, жеткілікті көрініс тапқан. Ежелгі түрік халықтарының сөздері қатарында жүрген есім сөздер, етістіктер, топонимдер, аңыздар, мақалдар қазір де қазақ тілінде жан-жақты қолданылады. Оның сыртында, сөздікте аталатын жер аттарының, тарихи оқиғалардың, соғыстардың, аңыз-хикаялардың дені, тағы басқа жайлар қазіргі қазақ жерінің аумағына тікелей қатысты. Мысалы, Ескендір Зұлқарнайын мен Шу деген түріктің жас батырына қатысты тарихи хикаядағы салынатын Шу шахары, Шу атауы бүгін де жақсы мәлім.

Ал, жыл қайыруға байланысты біз, негізінен Тышқанның қалай жыл басы болғандығы жайлы әйгілі аңызды білетінбіз. Онда тышқан өрмелеп түйенің төбесіне шығып, келе жатқан жылды көріп алғаны айтылатын. Ал, Махмұт Қашқари мүлде бөлек аңызды айтады. Аңыз оқиғасы Іле өзенінің бойында өтеді. Түрік қағаны өзі жаңылыса берген соң, жыл санауды ыңғайлы

бір ретке түсіруді ойлайды. Ол үшін жылдарды он екі хайуан атымен атауды ұсынады. Содан кейін, аңға шыққанда аң, хайуан атаулыны Ілеге қарай тоғытып, қуалайды. Сонда, Іленің арғы бетіне бірінші болып тышқан жүзіп шыққан екен. Одан кейін ілесе жүзіп шыққан жан-жануарлардың аттарын рет-ретімен белгілеп, санап он екі жылдың атауларын белгілейді. Он екі жылды бір мүшел санайды. Жыл атаулары, реті қазіргі қолданылып жүрген жыл аттарына толық сәйкес келеді. Осы хикаяның өзі-ақ көп жайды аңғартып, тарихымызды, ел тарихына тікелей қатысты байырғы оқиғаларды жақын таныстырып, Ұлттық мәдениетіміздің өзіне ғана тән шарт, белгілерін тайға таңба басқандай алдыға көлденең тартатындай. Ал мақал-мәтелдердің табиғатынан, жанрлық түзілім заңдылықтарынан қазіргі қазақ тіліне жақындықты түйсінбеу мүмкін емес.

Түрік тілінің мәуелі бұғағы қазақ тілі қазақ елі тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде дамудың өзгеше белесіне қанат жайды. Тіл білімінің теориялық, тәжірибелік маңызы ерекше артты. Тіл тағдыры, тіл шеберлігі, жалпы Тіл білімі мәселесі елдік, мемлекеттік маңызға ие болды. Қазақ тілінің бағы ашылып, Ұлттық қасиеттердің басты белгісі ретінде мемлекеттіліктің бірден бір бедерлі нышанына айналды. Нақ осындай қайта жаңғыру, қайта өрлеу белесінде ғұлама ғалым Махмұт Қашқаридың өлмес мұрасы атамекеніміздегі рухани түлеулердің заңды тұғыры, кемелділікке бастайтын алтын бесігі санатты. «Түрік сөздігі» Ұлттық мәдениетіміздің, тіліміздің мәртебесін көтеріп, беделін бекітетін өркенді кітап.

Бұл баға жетпес асыл қазынаны зерттеу, ел игілігіне айналдыру рухани тіршіліктің бұрын-соңды өзіміз аңғара қоймаған тосын да тың, әрі тіл мәдениетіміздің ежелгі замандарда-ақ күретамыр өзегіне нәр болып байланған бірегей қасиеттерін байыта түседі. Түрік дүниесінің құнарлы да тегеурінді өркениат әлемінің тұнық тұма, терең көмбелерінің көзін ашады. Сол арқылы біз дүниежүзілік тұтас бір өркениаттағы өз үнімізді танып, өз тінімізбен қауышатын боламыз. «Түрік сөздігі» арқылы Орхон-Енесай жырларының заманындағы мәдениет тынысына, Ә. Фараби мен Ж. Баласағұн өмір сүріп, өлмес туындыларын жазған кезеңдердің шығармашылық құпияларына, тарихтың әлі де еркін таныла қоймаған қойнауларына жол табамыз.

«Диуани лұғат-ит-түрік»—түрік өркениатының алтын кілті.

Орхон жазбалары, «Құтты білік» дастаны, «Түрік сөздігі» сол тарихи тынысы тереңге тартқан өркениаттың биік мұнаралары десе де сияды. Түрік әлемінің ғылымы мен мәдениетінің адам баласының рухани игілігіне қосылған парасат мәуесі.

Осы ретте «Диуани лұғат-ит-түрік» кітабындағы тіл қазынасы, ерекшелік сипаттары, асыл мұрасы қазақ елінің де мерейін өсіреді, еңсесін көтереді деп кәміл сенеміз. Мамандар мен зерттеушілердің аз тобының ғана еншісі болып келген осынау асыл қазына, қастерлі мұра жаңа толқынның, жалпы халықтың назарына ілігіп, Ұлттық игілікке айналған сайын, ұлттық қасиетіміздің ғасырлар қойнауында тұнып аққан кәусарына қана түсеміз. Таза бастауға ден қойған мәдениеттің ғана рухы биік, тынысы кең, тіні таза. Кезінде осыдан он ғасыр бұрын ұрпақ, болашақ қамын ойлап аса білікті,

талантты сөздік түзген бабамыздың мұратты мақсаты да орындалады. Сөздіктің бұған дейін неміс, өзбек, ұйғыр тілдеріне аударылғанын айттық. Қазақ тіліне аударып жариялау, зерттеу де кезі келген іс деп ойлаймыз. Оның сәті Еліміз еркіндік алып, тәуелсіздік түтінін түтеткеннен кейін ғана түскендей. Кезінде Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігін» аудару үстінде сөздік ретінде пайдаланып, маңызына, құндылығына еркін көзім жеткен ұлы мұраны ісі қазақ хәкімдерінің қызметіне жарату іште жүрген үмітті мақсатым, әр жылдары тиіп-қашып қарастырып, аударыстырып жүрген зерттеу ісі еді. Соның реті енді келгендей болды. Махмұт Қашқаридың шарттары мен түсіндірмелерін бұлжытпай, «Диуани-лұғат-ит-түріктің» де қадірін жеткізе аударуға күш салдық. Бұл жерде бүкіл аудару ісіндегі ішкі тынысты түгел әңгімелеп жатудың мүмкіндігі жоқ, ол қажет те емес. Ең бастысы, қолдарыңыздағы түрік халықтарының тұңғыш сөздігі, тіл энциклопедиясы, тіл таныту оқулығы. Өлеңдер мен мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, жырлар, аңыздар бәз күйінде еш әрлендірусіз аударылды. Кейбір мәні де, көркемдік түзілімі де үйлесіп, құйылып тұрған тұстарда болмаса, өлеңдердің аудармасын көркемдеуге әдейі ұмтылмадық, төл бітімін, мазмұн-мағынасын, тілдік түзілімін бұзбауға тырыстық. Бұл көркем шығарма емес. Ғылыми еңбек. Тіл таныту саласындағы зерттеу. Бітімі — сөздік. Сондықтан, ғылыми-анықтамалық зерттеуге тән сипаттар сақталуы шарт. Яғни, әрбір мысалдың, сөздің тініндегі белгілері, қасиеттері, бітімі құбылып, өзгеріп түспеуі тиіс. Оның үстіне тарихи мұра ғой. Тарихи деректілік сипаты да аса маңызды. Сөздердің арабша жазбалары қаз-қалпында берілді. Түсіндірмелерінде де ғалымның өз мәнерін, талаптарын бұзбауға күш салдық. Махмұт Қашқаридың өзі де барынша ықшам, түсінікті, тұжырымды жазуға ден қойған. Кітаптың көпшіліктің қолдануына ыңғайлы, ұғынықты, барынша тұжырымды болуын қатты ескерген.

Сөздіктегі сөздер мынадай ретпен берілді. Кітаптың түпкі құрылымы, түзілімі, бітім-болмысы тұтастай бұлтартпай сақталды. Сөздердің орналасу тәртібі мақсұс әліппесімен ыңғайластырылып, сөздердің өзі болса әуелі екі әріпті, одан кейін үш әріпті, төрт әріпті, бес әріпті... тағы осы рет бойынша әрі қарай тізілген. Әр кітаптың алғашқы бөлімінде есім сөздер, екінші бөлімінде етістіктер келеді. Көптеген сөздердің тұсында қай тайпаға, қай жұртқа тән екендігі көрсетілген. Ал, басым көпшілік сөздерде ондай анықтама тіркелмеген, яғни жалпы түрік тіліне тән, ортақ деген ойды сездірсе керек. Мысалдары, түсіндірмелері мұқият сақталды. Кейбір, тегі бір тіл болғандықтан да, түсіндірмей-ақ түсінікті сөздердің өзінде анықтама, талдаулары өзгеріссіз алынды.

Әуелі сөздердің араб әліппесінде жазылған түпкі тұлғасы берілген. Түптеп келгенде, сөз атаулыға дәлелді негіз ретінде ұсынатын тиянақ осы араб әліппесінде түскен түрік сөздері екені белгілі. Одан кейін латын әліппесіндегі транскрипциясы берілген. Осылардан соң қазіргі қазақ әліппесі бойынша транскрипцияланған нұсқасын түздік. Содан кейін барып, тиісті сөздің мән-мағынасы, түсіндірмесі, мысалдары, талдаулары тіркеседі.

«Диуани лұғат-ит-түрік» сөздері, сөз тіркестері осы араб әліппесінде жазылып, түп-тұғыр ретінде бірінші кезекте түскен. Біз соны бұлжытпай араб әліппесінде қаз-қалпында түсірдік. Одан кейін латын әліппесімен жазылатын транскрипциялық мәтінде бірнеше әріпті қазақ әліппесінің бірнеше әріпімен алмастырдық. Бұл біріншіден, қазақ әліппесінің ыңғайына қарай, қазақ тілінің ерекшелігі ескеріліп жасалды. Екіншіден, қазақ оқырмандарына оңтайлы болу жағын ойластырдық. Соған қоса, қазақ тілі мен ежелгі түрік тілінің етене үйлесімділігін сезіну үшін де көп қызмет атқаратынын жасырмаймыз. Сөйтіп, транскрипциялағанда қазақ әліппесі ерекшелігіне орай ептеп болса да үйлестіру мүмкіндігін есте ұстадық. Әрі сөздіктің қазақ оқырмандарының тез түсініп, оңтайлы қолдануын ойладық. Сонымен бірге, араб әліппесімен беріліп отырған түпкі, тұғыр сөздегі әріптерге толық сәйкес шығады. (Мысалы: түпкі, негізгі сөз тұлғасында « — к» әріпі тұрса, оны латын әліппесі арқылы айналдырып «q, Q» демей, бірден қазақ әліппесіндегі «қ» әріпімен жаздық.) Сонымен, латын әліппесімен жазылған транскрипциялық мәтінде қазақ әліппесінің төмендегі әріптері қолданылды: в, ғ, з, к, н, ө, ү, ұ, ы, ш. Бұл әріптер латын әріптерімен аралас қолданылды. Біздіңше, осы әріптер араб әліппесінде жазылған түпкі сөз тұлғасын қазақ оқырмандарына құбылтпай, оңтайлы жеткізуге мүмкіндік береді. Мысалы, арабша « — к» әріпінің орнына қазақша «қ» әріпі алынды да, латынша «q» әріпінің орнына түсті; «ج — дз» әріпінің орнына «з» әріпін алдық та (оқылғанда «дз» түрінде оқылатындығы таза қазақша транскрипцияда ескерілді), латын транскрипциясында қолданылып келген әдеттігі «dh/z» әріптерін соған алмастырдық. Сол сияқты, ретімен келтірсек; « » әріпінің орнына «н»; « » әріпінің орнына «ө» әріпі (бұл бұрыннан латыншада «ö» түрінде қолданылып жүр); « » — «ү» (бұл латыншада «u/u»); « » — «ш»; «ح — кәдімгі «ғ»; « » — «х» әріптері қолданылды.

Бұлардан ерекшелеп, бөліп түсіндіретін бір-екі әріп «у, ұ; і-ы» дыбыстарына қатысты. «Фарфи илет» () әріптері аталатын бұл әріптердің өзіндік ерекшеліктері бар. Басым Аталайда да, басқа аудармашыларда да «و — у» бірыңғай латынша «u» әріпімен транскрипцияланған, солай бір ізге түскен. Біз «у» әріпінің өзі қатарындағы дыбыстардың әсерімен «жуан, жіңішке» әуенде оқылып, айтылатынын ескеріп, қазақ тілінің заңдылығын да назарда ұстағандықтан қазақ әліппесіндегі «у» әріпімен жарыстыра қолдандық. Әрине, барлық жерде бірдей «у» болып оқылуы мүмкін емес; Сондай-ақ кәдімгі барлық жерде бірыңғай «у» әріпі де «сәтті» шыға бермейді. Осы жерде түрік тілінің өзіндік үндестік ерекшеліктері деген жайдың шығатыны айдан анық. Яғни, қатарындағы дыбыстардың әсері ескерілуі шарт деп санаймыз. Осыған ұқсас «і-ы» әріптерін де қатар жарыстыра қолдандық. Қазақ әліппесіндегі «ы» әріпінің латынша, қазақша транскрипцияларда еркін қолданылуы сол заңдылықтан. Тағы бір назарға салатын жай латынша транскрипциядағы «i, i» таңбасы «й», «и» деп оқылады. Бұл да қалыптасқан дәстүр. (Қараңыз: «Древнетюркский словарь» Л., 1965 г). Бірақ, тағы да араб әрпіндегі түп-төркінін оқығанда сөздің мағынасы, айтылу мәнері қазақ тіліндегі «і» дыбысына толық

үндесіп, бүйрегі солай бұрып тұрады. Ондай тұстарда «і» әрпін қазіргі қазақ әліпбиіндегі «і» қалпында ұстандық, солай қалдырып, қазақша оқылуын сақтадық. «Б — в — п» мен «к — г», «қ — к» секілді, «ч» мен «ж» арасындағы «Ч » әріпі негізінен «ч » ретінде қолданылып келген. «Ч» әріпі қазақ тілінде де, түрік тілінде де аса жиі қолданылатын әріп емес. Көбінесе «ш — ж» дыбыстарына тартып тұрады. Бірқатар тұстарда «ш» әрпін басымдықпен транскрипцияладық, « » әріпі үшін «ж» әріпі енгізілді.

Махмұт Қашқари «h» әрпін түрік тіліне жат әріп деп санаған. Оны қолдануды мойындамаған. Сол үшін де «h» әрпін әкелген кенжектерді «түрік әулетіне қоспаймын» деп кесіп айтқан. Соны ескеріп «h» (шаһар) әрпінің орнына көбінесе «x» әрпін қолданып байқадық.

Жалпы мұның бәрінде де басты сүйенетін бағдар, жүгінетін үлгі араб әліпбиімен жазылған сөздердің түпкі тұлғасы. Көп жағдайларда арабша жазылуына жүгініп, бірден бір дұрыс емлесін табуға әбден болады.

Сөздерді қазіргі қазақ әліпбиімен транскрипциялағанда да осындай шарттарды ұстандық.

«Диуани-лұғат-ит-түріктің» қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген әліпби бойынша тұңғыш рет транскрипциялық мәтіні жасалды. Әрине, қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктері ескерілді. Транскрипциялау кезіндегі әр тілдің ерекшеліктері, талдау және таңдау тәртібі салыстырмалы түрде сарапталды да, қазақ тілінің табиғатына, түрік тілінің өзекті қағидаларына сай түзілді.

Әрбір сөзді аударғанда да, соған берілген мысалдарды қазақшалағанда да айтылған үлгі сақталды. Әуелі араб әліпбиіндегі нұсқасы, латын әліпбиіндегі әрі қазақ әліпбиіндегі транскрипциясы, содан кейін аудармасы. Аударғанда қазіргі қазақ тілінде бар сөздер сол күйі алынды. Қазіргі қазақ тілінде кездесетін, бірақ мағыналық реңі өзгеше сөздер, бірнеше мағынаға ие сөздер ретіне қарай қатар жазылып көрсетілді. Ал, аударылуға тиісті сөздердің қазақша аударма баламалары алынды.

Тарихи ұғымдар, атаулардың аудармасы жасалып, қазақша өзгеше баламасы болса, ол да ескерілді, не ескертілді. Махмұт Қашқари түсіндірмелері сол күйі аударылып отырды. Ал, қайсыбір тұстардағы Махмұт Қашқаридың өзі аудармай-ақ, араб тілінен қолданған мысалдары, сол өз нұсқасындағы секілді келтірілді де, аударылмады.

Кейбір тіл біліміне қатысты терминдерге, атауларға түсіндірме жасалды. Ондай ғылыми-теориялық терминдер алғаш кездескен сәтте түсіндіріліп отырады. Қайсыбірінің қазіргі қазақ тілі грамматикасындағы баламалары аталып, ретті жерінде қолданылды. Бір сөздің бірнеше нұсқасы, түрі болса, келтірілді. Бірақ ондай сөздер жоққа тән.

Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігі» осыдан он ғасыр бұрын жазылған ұлы ескерткіш. Бүкіл түрік қауымының тіліне де құрмет белгісі, еліміздің, ғылымымыздың мәртебесін арттыратын, білім жолында жаңа бетбұрыс қадамдарға жол ашатын Тіл энциклопедиясы.

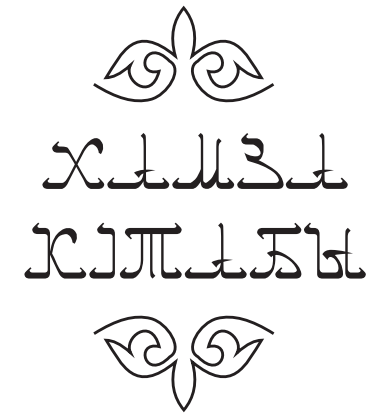
Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари сынды білімі дария, өресі ен жайлау, өз заманындағы ілім-білімді жете игеріп, ілгері апарған ұлы

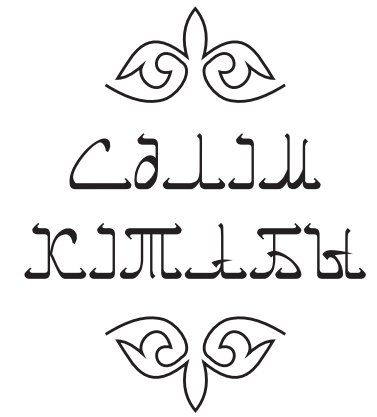
тұлғалар адамзат өркениатының жарық жұлдыздары. Олардың қоғамдық-әлеуметтік ойлары, ғылыми зерттеулері мен тұжырымдары түрік тектес елдерді танымның таусылмайтын тұнық көздеріне бастайтын күретамыр арналар.

«Диуани лұғат-ит-түрік» қарапайым оқырмандардан бастап, маман ғалымдарға дейін аса қызғылықты, байсалды, ұлттық мәдениет бастауларына бастап, рухани дүниемізді байытатын ұлағаты мол, болашағы зор кітап.

Асқар ЕҒЕУБАЕВ,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ДҮНҰАҒА
ҰҒАҒА - ҰҒАҒА -
ҰҒАҒА

تَلْفَانُ TALFAN

өгүз — өгүз» сөзінің орнына да қолданылады.
TALFAN: (талма).

«تَلْفَانُ اِيكُنْ Talfan ig: Талған иг — Талма кеселі.»

سِيْشْفَانُ SYSHFAN

СЫШҒАН: тышқан.

Мақалда былай дейді: «الدَّجِي سِيْجْفَانُ مَوْشٌ»
تَخْفِي تَقْبِيْرُ Öldeshi syshfan tuish tashaky qashyq:
Өлдеші сышған мүш ташақы қашыр — Өлетін тышқан мысықтың тасағын қасиды.» Бұл сөз арабшадағы: «أَلْبَاهِجِ مِنَ الْمَدِيَّةِ» секілді. Өлімі бір нәрсеге қатысты адамның сол нәрсеге үйір болып кететінін білдіреді*.

سِيْشْفَانُ SYSHFAN

СЫШҒАН: (тышқан).

«سِيْشْفَانُ يَلِيْ» Syshfan jlyy: Сышған иылы — Тышқан жылы.» Түріктерде он екі мүшелдің бірінің атауы.

سَرْفَانُ SARFAN

SARFAN: сортаң жерде өсетін өсімдік.

Бұл шөп өнген жер «سَرْفَانُ يِيْرٌ Sarfan jer: Сарған йир— Сарған жер» деп аталады. Қамысы құрып кеткен шатқалдарды да «سَرْفَانُ قَمِيْشٌ Sarfan qamysh — сарған қамыш» дейді.

قَزْفَانُ QAZFAN

ҚАЗҒАН: «قَزْفَانُ يِيْرٌ Qazfan jer: Қазған иер — Ойлы-қырлы, батпақты жер.» Мақалда былай келген:

قَشُّ يِيْرِي سَغْرِيْفَانُ
بِقَاجِ يِيْرِي اَزْفَانُ
يِيْرِي يِيْرِي قَزْفَانُ
بِدُنْ يِيْرِي بَرْسَفَانُ

Қиш javuzy sagzygan,
Jygaish javuzy azgan,
Jer javuzy qazgan,
Budun javuzy barsgan:

* «Өлетін бала молаға жүгіреді.» А. Е.

сытатын от ол.» Сел, ағын хәуіз суын тасытса да, осы сөз қолданылады.

قَاقُرْفَانُ KAҚURFAN KAҚYRFAN: май қосып тандырда, не ошаққа пісірілген нан.

قَاقُورْفَانُ QAVURFAN QAVYRFAN: қысатын; қусыратын.
«**بُو بِلَازُكْ اَل بِلَکْ قَاقُورْفَانُ**» Bu bilezyk ol bilek qavur-
fan: Бү білезүк ол білек қавұрған — Бұл білекті қысатын білезік ол.»

تَمُورْفَانُ TAMURFAN TAMYRFAN: таматын.
«**بُو اَقُلُّ اَل بُرْنِي تَمُورْفَانُ**» Bu oful ol burny tamur-
fan: Бү оғұл ол бұрны тамұрған — Бұл мұрны та-
матын (мұрнынан кан таматын), қанайтын ұл ол.»

سَافِيزْفَانُ SAFYZFAN SAFYZFAN: сауысқан.

قُدُورْفَانُ QUZURFAN QYDZYRFAN: құйысқан.

تُرُوشْفَانُ TURUSHFAN TYRYUSHFAN: тұрысатын.

«**بُو اَر اَل بَحِي بِرَلا تَتَجِي تَرُوشْفَانُ**» Bu er ol kiishi
birle tutshy turushfan: Бү ер ол кіші бірле тұтшы
тұрушған — Бұл үнемі адамдармен тұрысатын
ер ол.»

سَاتِيشْفَانُ اَلِيفْنَانُ SATYSHFAN ALYSHFAN SATYSHFAN ALYSHFAN:
алысатын-сатысатын.

«**اَلار اِكْ تَتَارُ سَاتِيشْفَانُ اَلِيفْنَانُ لار اَل**» Olar ikki
tavar satyshfan alyshfanlar ol: Олар іккі тауар
сатышған алышғанлар ол — Ол екеуі тауар алы-
сып-сатысатындар ол.» Бұл сөздің «**سَاتِيشْفَانُ**
Satyshfan tavyshfan: Сатышған тавыш-
ған» деген түрі де бар. Бұл «**سَاتِي** Satty: Сатты»,
«**تَافِدي** Tavdy: Тавды — Пайдаланды» сөздерінен
алынған. «Сатты да пайда тапты» дегенді біл-
дірмекші.

بَاقِيشْفَانُ BAQYSHFAN BAQYSHFAN: бағысатын, бағысқан.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Ақынжанов М.* Қазақтың тегі туралы. Алматы: Қазмембас, 1957.
2. *Арат Р.Р.* Құтадғу билиг. I. Метин. Истамбул, 1947.
3. *Әуезов М.* Шығармалар. Он екі томдық. Алматы: Жазушы, 1969. 11-т.
4. *Баласағунский Ю.* Наука быть счастливым. М.: Худ. лит., 1977.
5. *Баласағунский Ю.* Благодатное знание. М.: Наука, 1983.
6. *Валитова А.А.* Юсуф Баласағунский и его Құтадғу билиг. М., 1951.
7. *Дербісәлиев Ә.* Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы: Рауан, 1995.
8. *Егеубаев А.* Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі. Алматы, 1999.
9. *Егеубаев А.* Құлабыз. Алматы, 2001.
10. *Егеубаев А.* Идеино-художественное влияние поэмы “Құтадғу билиг” Юсуфа Баласағунского (XI в.) на развитие казахской литературы (вопросы традиции, поэтики и перевода). Автореферат канд. дисс. Алматы, 1989.
11. *Егеубаев А.* Кісілік кітабы. Алматы, 1998.
12. *Жолдасбеков М.* Асыл арналар. Алматы: Жазушы, 1990.
13. *Жүсіп Баласағұн.* Құтты білік (Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев). Алматы: Жазушы, 1986.
14. *Жүсіп Баласағұн.* Құтты білік (Ауд. А.Қ.Егеубаев). Пекин: Ұлттар, 1989.
15. *Жүсіп Нас Гажиб.* Құтадғу билиг. Пекин: Ұлттар, 1984.
16. *Иванов С.Н.* О “Благодатном знании” Юсуфа Баласағунского. М., 1983.
17. История всемирной литературы. М.: Наука, 1985. Т.2.
18. *Келімбетов Н.* Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. Алматы: Мектеп, 1986.
19. *Келімбетов Н.* Көркемдік дәстүр жалғастығы: ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары. Астана: Елорда, 2000.
20. *Кляшторный С.Г.* Эпоха “Құтадғу билиг”// Советская тюркология. 1970. №4.
21. *Кононов А.Н.* Поэма Юсуфа Баласағунского “Благодатное знание”. — В кн.: Баласағунский Ю. Благодатное знание. М., 1983.
22. *Қашқари М.* Түрік сөздігі. Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубай. — Алматы: “Хант”, 1997-1998.
23. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской литературы. М.-Л., 1951.
24. *Наджип А.* Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века. — Туркестан, 2004.
25. *Умняков И.И.* Самая старая турецкая карта мира. Труды Самаркандского Гос. пед. института им. А.М.Горького. т.1. Самарканд, 1940.
26. *Фролов Д.В.* Классический арабский стих. М., “Наука”, 1991.

* Қытайдан әкелінетін өткір иісті шөп. «Базилик» болуы мүмкін. (Қараңыз: ДТС, 639-стр.) Ежелгі түрік жазбаларындағы дәрілік шөптердің Берлин топтамасында (коллекциясында) қышаның ежелгі атауы (зағұнж) осыған үндеседі: «Базилик (Ocimum)» (БСЭ., 47-стр) десек, оның бір түрін казактар «насыбайгүл» деп те атайды. Үнді елінде оны қасиетті шөп ретінде діни ғимараттардың маңында өсірген.

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова Министерства образования и науки РК продолжает работу по подготовке и изданию очередных томов серии «Әдеби жәдігерлер» («Литературные памятники»), издаваемого в рамках Государственной программы «Мәдени мұра» («Культурное наследие»).

Второй, третий и четвертые тома составляют знаменитый труд «Дивани лугат-ит-турк» («Словарь тюркских наречий») выдающегося тюркского ученого средневековья Махмуда Кашгари (1029-1101).

Махмуд Кашгари – представитель высших кругов караханидской знати, современник видного тюркского поэта, мыслителя и ученого Юсупа Баласагуна. Родился в городе Барысхан Талас-Чуйской долины. Получил образование в Кашгаре, продолжив его в Бухаре и Багдаде. В процессе обучения проявил большой интерес к языкам, фольклору, этнографии, географии, менталитету тюркских народов, объездив почти всю территорию их проживания. Накопленный опыт и наблюдения он обобщил в своем знаменитом труде «Дивани лугат-ит-турк».

«Дивани лугат-ит-турк» М.Кашгари является энциклопедией тюркских народов раннего средневековья. В этом труде содержатся ценные сведения о многочисленных тюркских племенах, этнонимы, топонимы, термины родства, названия домашних и диких животных, птиц, месяцев и дней недели, различных блюд и напитков, народный календарь, названия лекарственных средств, астрономические, военные, медицинские, религиозные, политические и др. термины. В словаре также запечатлены этические нормы поведения, мировосприятие тюркских народов средневековья. Есть важные сведения о историко-культурных связях между различными племенами, упоминания о некоторых исторических событиях, произошедших на территории Казахстана и Средней Азии.

В книге также представлены основные жанры тюркоязычного фольклора - обрядовые и лирические песни, отрывки героического эпоса, исторические предания и легенды, более 400 пословиц, поговорок и устных изречений.

Труд М.Кашгари является единственным памятником тюркской диалектологии раннего средневековья, в нем впервые в истории мировой тюркологии применен историко-сопоставительный метод исследования. Книга и поныне имеет исключительную ценность для языковедов, фольклористов и литературоведов.

Ранее были фрагменты русских переводов «Дивани лугат-ит-турк», а в 2005 году впервые вышел в свет полный русский перевод памятника, осуществленный казахским востоковедом З.-А.М.Ауэзовой.

В 1997-1998 годах известный ученый-литературовед, поэт, доктор филологических наук, профессор Аскар Курмашевич Егеубаев (1950-2006) впервые перевел на казахский язык этот труд М.Кашгари, который был выпущен издательством «Хант» в 3-томах.

Настоящий том подготовлен на основе последнего издания «Дивани лугат-ит-турк» М.Кашгари на казахском языке (1997-1998, 1-3 тома, перевод и предисловие А.К.Егеубаева) и в соответствии с принципами издания серии «Әдеби жәдігерлер» без изменений.

Объем тома - 36 п.л.

M.O. Auezov Institute of literature and art under the Ministry of Education and Science, Republic of Kazakhstan continues activities on preparation and publishing of series of volumes of twenty volume collection “Adebi zhadigerler” within the frame of State program “Madeni mura” (“Cultural heritage”).

Second, third and fourth volumes are included into the well known work “Divan lugat-it-turk” (“Dictionary of Turkic proverbs”) of the well known Turkic scientist of medieval period Makhmud Kashgari (1029-1101).

Makhmud Kashgari is a representative of the higher circles of Karakhanid aristocracy, contemporary of the prominent Turkic poet, philosopher and scientist Jussup Balasugun. He was born in Bariskhan in Talas-Chu valley. He studied in Kashgar, continued education in Bukhara and Baghdad. During studies he showed great interest in studying languages, folklore, ethnography, geography, mentality of Turkic peoples, visited almost all territories where they lived. He has generalized all his experience and observations in his well known work “Divan lugat-it-turk”.

The work “Divan lugat-it-turk” by M.Kashgari is an encyclopaedia of Turkic peoples of early medieval times. This work includes valuable data on numerous Turkic clans, ethnonyms, toponyms, terms of kinship, names of domestic and wild animals, months and days of week, various meals and drinks, folk calendar, names of medical means, astronomy, military, medical, religious, political and other terms. The dictionary also includes ethical standards of behavior, perceptions of Turkic peoples of medieval period. It also includes important data on several historical events that took place on the territory of Kazakhstan and Central Asia.

The book also represents main genres of Turkic language folklore- ritual and lyric songs, fragments of heroic epos, historical legends, more than 400 sayings, proverbs and oral expressions.

Work of M.Kashgari is the only monument of Turkic dialect studies of early medieval period, in it for the first time in the history of world Turkic studies the historical-comparative method of research has been applied. The book still has exclusive value for the researchers of linguistics, folklore studies and literary studies.

In 1997-1998 the well known researcher of literary studies, poet, Doctor of Philology, professor Askar Kurmashevich Egeubayev (1950-2006) first translated this work of M.Kashgari into Kazakh language that was published by the publishing house “KhanT” in 3 volumes.

This volume is based on the recent publication of M.Kashgari’s “Divani lugat-it-turk” in Kazakh language (1997-1998, volumes 1-3, translation and foreword of A.K.Egeubayev) and in accordance with the principles of publishing the series of “Adebi zhadigerler” without any changes.

Volume is 36 p.p.

МАЗМҰНЫ

Редакциялық бас алқадан	7
<i>А. Егеубай. М. Қашқари «Диуани лұғат-ит-түрк» (ХІ ғ.)</i>	8

Диуани лұғат-ит-түрк ***Бісмиллә-һір-Рахманір-Рахим!***

Беташары	28
Түрік сөздерін түзгенде қолданылатын әріптер жайында	32
Етістіктерден жасалған есімдер жайында	35
Сөздердің қанша әріптен түзіліп, құралатындығы жөнінде	40
Есімдердегі үстеме әріптер (қосымша) жөнінде	41
Етістіктердегі үстеме (қосымша) әріптер және етістіктердің түзілуі жөнінде	42
Сөздердің өз түзілімі бойынша ілгері-кейін келу тәртібі	46
Әріптердің ілгері-кейін қойылу тәртібі туралы	47
Сипат ретінде айтылмаған сипаттар туралы	47
Мәсдар қатарында айтылмаған мәсдарлар туралы	49
Кітапта айтылған және айтылмаған нәрселер хақында	52
Түрік халықтары мен тайпалары хақында	52
Түрік тілдері туралы	53
Тілдегі және сөйлегендегі өзгешеліктер туралы	54

Хамза кітабы ***Бісмиллә-һір-Рахманір-Рахим!***

Сөз басында хамза келетін есімдер кітабы	60
Хамзалы етістіктер бөлімі	192

Сәлім кітабы ***Бісмиллә-һір-Рахманір-Рахим!***

Сәлім есімдер кітабы	374
Пайдаланылған әдебиеттер	589
Резюме	590
Summary	591

Ғылыми басылым

ӘДЕБИ ЖӘДІГЕРЛЕР **2-том**

Махмұт Қашқари **ТҮРІК СӨЗДІГІ**

Көне түркі тілінен аударып,
алғы сөзі мен түсініктерін жазған **А.Қ.Егеубаев**

Редакторы Р.Б.Асанбай. Техникалық редакторы Г.Ә.Сәбитова
Көркемдеуші редакторы С.Бахретдинов. Компьютерде беттеген Ә. Молдахметова

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
№ 0000082 мемлекеттік лицензиясы 2005 жылы 11 қаңтарда берілген
ИБ №16

Басуға 1.10.07 ж. қол қойылды. Пішімі 60x90^{1/16}. Офсеттік басылыс. Офсеттік қағаз. Әріп түрі
“Times New Roman”. Есептік баспа табағы 36. Шартты баспа табағы 37. Таралымы 3000 дана.

“Таймас” баспа үйі” ЖШС. 050026, Алматы қаласы, Ғ.Мұратбаев көшесі, 61-үй
Тел./факс 234-18-45, тел.: 234-18-46, 234-18-47, 234-18-48